

ANETTA GŁOWACKA-PENCZYŃSKA
Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy
ORCID 0000-0002-8435-3211

MNIEJSZOŚĆ ŻYDOWSKA W KLECZEWIE OD XVI DO XVIII WIEKU. WYBRANE ASPEKTY

Osadnictwo żydowskie w Rzeczypospolitej w okresie nowożytnym doczekało się wielu publikacji, choć nadal stan badań dla tego zagadnienia jest niewystarczający¹. Mieszkańcami wyznania mojżeszowego w Wielkopolsce zajęli się przede wszystkim Zenon Guldon i Jacek Wijaczka². W pracach tych znajdujemy nieliczne informacje o Żydach kleczewskich. Dotyczą one przede wszystkim liczebności gminy kleczewskiej. O mieszkańcach wyznania mojżeszowego w Kleczewie pisał także Jerzy Łojko w monografii tego miasta³. Jedyńm kompleksowym opracowaniem mniejszości żydowskiej w Kleczewie jest monografia autorstwa Anetty Głowackiej-Penczyńskiej, Tomasza Kawskiego i Witolda Mędykowskiego, która ukazała się w 2015 r. w Bostonie⁴, skupiająca się jednak przede wszystkim na XIX i XX wieku. Podstawę źródłową artykułu stanowią przede wszystkim Akta miasta Kleczewa znajdujące się w Archiwum Państwowym w Poznaniu.

Procesy urbanizacyjne związane głównie z lokacjami na prawie niemieckim, zachodzące na ziemiach polskich od czasów średniowiecza, pozostawiły po sobie gęstą sieć osadnictwa miejskiego. Do końca XVIII w. większość powstałych ośrodków to miasta średnie (do kilku tysięcy mieszkańców), a przede wszystkim małe, liczące poniżej 2000 mieszkańców. U schyłku XVI w. stanowiły one blisko 90% ogółu miast w Wielkopolsce, która była najbardziej zurbanizowanym regionem Korony⁵. Do takich ośrodków zaliczyć należy także Kleczew, który według kryterium demograficznego proponowanego

¹ Stan badań nad osadnictwem poszczególnych regionów Rzeczypospolitej omówił Z. Guldon w artykule *Osadnictwo żydowskie i liczebność Żydów na ziemiach Rzeczypospolitej w okresie przedrozbiorowym*, „Czasz Nowożytny”, t. 4, 1998, s. 23-36.

² Z. Guldon, *Skupiska żydowskie w miastach polskich w XV-XVI wieku*, [w:] *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach*, t. 2, red. K. Pilarczyk, S. Gąsiorowski, Kraków 2000, s. 13-25; Z. Guldon, J. Wijaczka, *Osadnictwo żydowskie w województwach poznańskim i kaliskim w XVI-XVII wieku*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, 1992, nr 2-3, 66-71; Z. Guldon, J. Wijaczka, *Ludność żydowska w Wielkopolsce w drugiej połowie XVII wieku*, [w:] *Żydzi w Wielkopolsce na przestrzeni dziejów*, red. J. Topolski, K. Modelski, Poznań 1999, Z. Guldon, J. Wijaczka, *Skupiska i gminy żydowskie w Polsce do XVI wieku*, „Czasz Najnowsze” 21, 2008, s. 149-191.

³ J. Łojko, *Kleczew w XVI-XVIII stuleciu*, [w:] *Dzieje Kleczewa*, red. J. Stępień, Poznań-Konin 1995.

⁴ A. Głowacka-Penczyńska, T. Kawski, W. Mędykowski, *The first to be destroyed. The Jewish Community of Kleczew and the Beginning of the Final Solution*, Boston 2015.

⁵ Więcej na temat procesów osadniczych na ziemiach polskich M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1986.

przez M. Bogucką i H. Samsonowicza należał do III kategorii⁶. Początki miasta sięgają XIV wieku. Zostało założone w 1366 r. na prawie magdeburskim przez Janka z Kleczewa. Pierwszymi wójtami byli Mikołaj Baunvater i Menclin. Na podstawie przywileju lokacyjnego otrzymali oni m.in. 5 łanów i prawo do łaźni. Pleban kleczewski jako uposażenie otrzymał 2 łany roli⁷. Do XVIII w. miasto należało do powiatu konińskiego.

Niestety, ze względu na brak źródeł nie można określić dokładnie wielkości miasta oraz liczby ludności do połowy XVII w. Biorąc pod uwagę spis kontyngentów zbrojnych nałożonych na miasta wielkopolskie w 1458 r. Kleczew można zaliczyć do grupy ośrodków średnich (tab. 1) – miał wystawić 10 zbrojnych. Dla porównania Golina i Izbica miały obowiązek wystawić po 3 zbrojnych, Kazimierz Biskupi i Rychwał po 6, a Koło i Konin po 15⁸. Według danych rejestru poborowego z 1579 r. Kleczew był miastem nieco mniejszym od Koła. Wynika to z wysokości płaconego w tym roku szosu. Według rejestru poborowego województwa kaliskiego z lat 1618-1620 miasto płaciło szos z 26 domów ulicznych, czyli wzniesionych przy ulicach i rynku miejskim oraz z 15 domów wzniesionych na przedmieściach⁹. W początku XVII w. miasto nawiedziły epidemie, które spowodowały śmierć wielu kleczewian oraz mieszkańców okolicznych wsi¹⁰. Poza tym rozwojowi nie sprzyjały nawiedzające Kleczew pożary i grabieże wojsk. W 1615 r. większa część miasta spłonęła, o czym znajdujemy informacje w księgach wójtowskich¹¹.

Tabela 1. Wielkość kontyngentów wystawionych przez wybrane miasta Wielkopolski na wyprawę malborską w 1458 r.

Liczba żołnierzy	Miasta
20	Kłodawa, Słupca
15	Koło, Konin
13	Uniejów
10	Kleczew
6	Turek, Brudzew, Rychwał
5	Tuliszków
3	Golina, Zagórów
2	Przedecz, Łąd, Slesin

Źródło: *Codex diplomaticum Maioris Poloniae*, s. 181-182, Poznań 1840, cyt. za: J. Łojko, *Kleczew w XVI-XVIII stuleciu*, [w:] *Dzieje Kleczewa...*, s. 16.

O wielkości miasta może świadczyć wysokość pogłównego zapłaconego przez miasto w 1672 r. Kleczew należał do miejscowości, z których wybierano jedne z największych sum pogłównego (95 zł i 25 gr). W najbliższych okolicach wyprzedzały go jedynie bardziej zaludnione Koło i Konin¹².

⁶ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 115.

⁷ *Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 3, nr 1556.; O. Lange, *Lokacje miast Wielkopolski właściwej na prawie niemieckim w wiekach średnich (z mapą)*, Lwów 1925, s. 5, 27, 43.

⁸ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast...*, tab. 5, s. 110.

⁹ *Rejestr poborowy województwa kaliskiego z lat 1618-1620*, wyd. A. J. Parczewski, Warszawa 1879, s. 139-144.

¹⁰ J. Łojko, *Kleczew w XVI-XVIII stuleciu...*, s. 50.

¹¹ Archiwum Państwowe w Poznaniu (dalej cyt.: APP), Akta miasta Kleczew, (dalej cyt.: AmK), sygn. I/2, k. 1.

¹² APP, Księga Grodzka, Konin (dalej cyt.: KG, Konin), sygn. 67, k. 237-240; J. Łojko, *Kleczew w XVI-XVIII...*, s. 41-42.

Pierwsze dokładniejsze informacje na temat liczby ludności pochodzą z 1673 r. Rejestr poborowy podaje, że w Kleczewie mieszkało 103 obywateli (ok. 600 mieszkańców). W drugiej połowie XVIII w. liczba mieszkańców znacząco wzrosła. Kiedy Kleczew znalazł się w rękach Prusaków, przeprowadzono spis mieszkańców. *Indeganda* podaje liczbę 1348 osób¹³.

Wraz z rozwojem kolonizacji na prawie niemieckim w miastach pojawiało się coraz więcej osadników wyznania mojżeszowego. Spis podatku koronacyjnego z 1507 r. wymienia 54 osady żydowskie¹⁴. Zwiększająca się liczba Żydów na ziemiach polskich była konsekwencją ruchów migracyjnych wywołanych prześladowaniami w zachodniej oraz środkowej Europie z jednej strony, z drugiej zaś polityki kolejnych królów i polskich książąt. Żydzi osiedlali się przede wszystkim w miastach prywatnych i królewskich, w których nie obowiązywał przywilej *de non tolerandis Judeis*. Właściciele dóbr ziemskich zabiegali o nowych osadników, zwłaszcza tych, którzy zajmowali się handlem, rzemiosłem, udzielaniem kredytów.

Jedne z większych skupisk Żydów w Wielkopolsce znajdowały się w Poznaniu, Gnieźnie, także w Łęczycy i Inowrocławiu. W województwie kaliskim w latach 1564-1579 do opłaty pogłównego zobowiązani byli starozakonni z 18 miast. Największym skupiskiem żydowskim był Kalisz. W początkach XVI w. Żydzi mogli tu posiadać jedynie 7 domów, a za każdy dodatkowy mieli płacić na rzecz miasta po grzywnie¹⁵. W lustracji z 1565 r. jest zawarta informacja już o 18 domach żydowskich, domu szkolniczym i bóżnicy¹⁶. W 1629 r. w mieście były 23 domy żydowskie¹⁷.

Jednym z miast, w którym prawdopodobnie w XVI w. mieszkali już Żydzi, był Kleczew. Niestety źródła niewiele o tym mówią. Z. Guldon podaje, że gmina żydowska istniała tu już przed 1507 r.¹⁸ Pierwszych informacji o istnieniu w tym mieście społeczności żydowskiej dostarcza rejestr osiedli żydowskich z 1507 r.¹⁹. Wspomina o Żydach kleczewskich, na których nałożono podatek koronacyjny²⁰. Niestety do 1695 r., kiedy to Piotr Cieśla z żoną Reginą sprzedali domostwo za 120 złp Żydom niewiernym Jachimowi i Jickowi²¹, brak w dostępnych źródłach jakichkolwiek informacji na temat obecności Żydów w Kleczewie. Nie wiemy, jaka jest przyczyna takiej sytuacji. Być może jest ona skutkiem wojen polsko-szwedzkich w XVII w. Ludność wyznania mojżeszowego po-

¹³ J. Wąsicki, *Opis miast polskich*, t. I, Poznań 1962, s. 137.

¹⁴ M. Horn, *Najstarszy rejestr osiedli żydowskich w Polsce z 1507 r.*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1974, nr 3, s. 11.

¹⁵ K. Stefański, *Mieszczanstwo kaliskie w XVI wieku*, Kalisz 1933, s. 30-31; Z. Guldon, J. Wijaczka, *Ludność żydowska...*, s. 23.

¹⁶ *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564-1565*, cz. 1, wyd. A. Tomczak, C. Ohryzko-Włodarska, J. Włodarczyk, Bydgoszcz-Warszawa 1961, s. 272.

¹⁷ Rusiński W., Nowak A., *Rozwój przestrzenny i zabudowa miasta. Stosunki sanitarne i zdrowotne*, [w:] *Dzieje Kalisza*, red. W. Rusiński, Poznań 1977, s. 118.

¹⁸ Z. Guldon, *Osadnictwo żydowskie...*, s. 28.

¹⁹ Oryginalny tytuł dokumentu „Taxa Judeorum In civitatibus et opidis Regni existentibus”. Roman Rybarski uważał, że dokument ten powstał w latach 1507-1510, natomiast Maurycy Horn datował go na początek lutego 1507 r. Po dokładnej analizie stwierdził, że wykaz ten powstał równocześnie z rejestrem wydatków i dochodów związanych z uroczystościami koronacyjnymi Zygmunta I - M. Horn, *Najstarszy rejestr...*, s. 11.

²⁰ Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Skarbu Koronnego, Rachunki królewskie, nr 38, k.131v.

²¹ APP, Am Kleczew, sygn. I/5, k. 152.

niosła poważne straty w czasie „potopu”. Pogromy dokonywane przez wojska Czarnieckiego w 1656 r. spowodowały znaczne zmniejszenie się liczby starozakonnych w Wielkopolsce, m.in. w województwie kaliskim, w Gnieźnie, Kaliszu, Kcyni, Krotoszynie, Łabiszynie, Łobżenicy, Nakle, Wrześni i Złotowie. Wielu też umarło na skutek głodu lub epidemii²². Podobna sytuacja mogła mieć miejsce w Kleczewie.

W latach 1674-1676 w miastach województwa kaliskiego pogłównie opłaciło 4183 podatników żydowskich, natomiast poznańskiego 5128²³. W rejestrach z lat 1675 i 1676 wymienionych jest 33 miejscowości, w których Żydzi opłacali podatek, niestety brak wśród nich Kleczewa.

W spisie obywateli kleczewskich płacących podymne i pogłównie w 1703 r. (33 obywateli) znajdujemy dwóch mieszkańców wyznania mojżeszowego Zabelika i Łazarka. Zapłacili oni po 25 tynfów, należeli do średniozamożnych mieszkańców miasta (najwięcej płacił Paweł Lukas – 50 tynfów; powyżej 35 tynfów płaciło 9 obywateli, w granicach 18-33 tynfów – 10)²⁴.

Pierwsze dokładne informacje dotyczące liczby ludności wyznania mojżeszowego w Kleczewie pochodzą z 1765 r. Miasto zamieszkiwało wówczas 262 Żydów²⁵ (tab. 2). W 1776 r. było ich 305, a w 1778 r. – 259²⁶.

Tabela 2. Liczba ludności żydowskiej według taryfy głów żydowskich w wybranych miastach Wielkopolski w 1765 r.

Miejscowość	Liczba Żydów
Golina	142
Kleczew	262
Koło	256
Konin	133
Rachwał	102
Rusocice	57
Wilczyn	39

Źródło: *Liczba głów żydowskich w Koronie...*, s. 7.

Jak wynika z tabeli 2 gmina żydowska w Kleczewie należała do jednej z większych, obok Koła, w powiecie konińskim. Taryfa nie wymienia innych miast tego powiatu, w których były kahały lub półkahały. Najliczniejsze kahały w Wielkopolsce znajdowały się w Krotoszynie, Złotowie, Kaliszu, Lesznie, Swarzędzu oraz Poznaniu. Powiat koniński był najsłabiej zaludniony przez ludność wyznania mojżeszowego²⁷.

W 1793 r., kiedy miasto zostało opanowane przez Prusaków, przeprowadzono statystyczną ocenę stanu miasta. Według tych danych w Kleczewie mieszkało 1348 osób –

²² Z. Guldon, J. Wijaczka, *Ludność żydowska...*, s. 26.

²³ Tamże, s. 28-29.

²⁴ APP, AmK, sygn. I/6, k. 70-71; J. Łojko, *Kleczew w XVI-XVIII...*, s. 42-43.

²⁵ APP, AmK, sygn. I/7, k. 119; *Liczba głów żydowskich w Koronie z taryfy 1765*, wyd. J. Kleczyński, F. Kulczyński, Kraków 1898, s. 7.

²⁶ APP, AG, Konin, sygn. 151, k. 492-495.

²⁷ J. Łojko, *Kleczew w XVI-XVIII stuleciu...*, s. 87.

z tego 1 osoba wyznania luterńskiego i 616 mojżeszowego²⁸, co stanowiło 45,7% ogólnej liczby mieszkańców.

Jednym z obowiązków mieszczan było płacenie podatków. Ich wysokość zależała od rodzaju uprawianego rzemiosła, usług, dochodu, stanu posiadania dóbr nieruchomości, liczby osób w gospodarstwie. Najdokładniejsze dane o podatkach mieszczan kleczewskich pochodzą z lat 1770-1772. Składały się na nie czynsze katolików i Żydów – m.in. *tloczkowe*, *kachalskie*, *jarmarczne*. Mieszczanie wyznania katolickiego w ciągu tych trzech lat płacili: 802 zł, 919 zł i 1334 zł i 26 gr. Podatki od ludności żydowskiej wynosiły: 278 zł, 258 zł i 290 zł i 10 gr. Ich wysokość zależała od liczebności synagogi (gminy). Podatek zwany *tloczkowym* pobrano w tym okresie w kwocie 230 i 215 zł, *kachalskie* po 1200 zł, *jarmarczne* – 50 zł, 51 zł i 14 gr oraz 109 zł 4 gr²⁹.

Ludność żydowska mieszkająca z Kleczewie nie była izolowana od reszty społeczności. Żydzi mieszkali obok chrześcijan w różnych miejscach, na niemalże wszystkich ulicach. Wydaje się, że mimo wyraźnych prób usunięcia starozakonnych z niektórych miast Wielkopolski, stosunki między mieszczanami kleczewskimi a ich żydowskimi sąsiadami były na ogół poprawne. Świadczą o tym umowy sprzedaży nieruchomości starozakonnym. Miejscowi katolicy korzystali również z usług cyrulików wyznania mojżeszowego. Cyrulik Maśkowicz wraz z szafarzami miejskimi Grzegorzem Molendkim i Bartłomiejem Pomianowskim w styczniu 1772 r. dokonał obdukcji Walentego Dobosiewicza³⁰. We wrześniu dwaj cyrulicy – Chersz Aleksandrowicz i Boruch dokonywali oględzin pobitego ekonomy dóbr kleczewskich, zarazem pisarza wielkiego koronnego Pacynowskiego³¹.

Zachowały się zestawienia ludności posiadającej domy i place budowlane w mieście w 1783 r. Na ich podstawie określano wysokość zobowiązań na rzecz miasta, tzw. *szarwarków* (robót publicznych). Według wykazu w Kleczewie znajdowały się 203 domy, z czego 75 należało do starozakonnych, co stanowiło 34% wszystkich nieruchomości mieszkalnych. Z reguły obywatel musiał przepracować po 3 dni w ciągu roku i płacić po 5 zł podatku. Zdarzały się wyjątki, np. mieszczanin Psiupsin musiał przepracować 4 dni i zapłacić 6 zł 20 gr, podobnie Piszczyk. Pozostali obywatele mieli czynić to w wymiarze podanym powyżej³².

Pod koniec XVI w. Kleczew należał do najlepiej gospodarczo rozwiniętych miast powiatu konińskiego. Niestety z początkiem XVII w. sytuacja ta zaczęła stopniowo ulegać pogorszeniu. Liczba rzemieślników spadła ze 112 w 1579 r. do 17 w 1618 r. Kryzys dotknął nie tylko Kleczew, ale wszystkie miasta powiatu. W Kole liczba rzemieślników

²⁸ J. Wąsicki, *Opis miast...*, s. 137.

²⁹ J. Łojko, *Kleczew w XVI-XVIII...*, s. 96-97.

³⁰ APP, AmK, sygn. I/11, k. 21-23, 32-34.

³¹ APP, AmK, sygn. I/10, k. 27.

³² Byli to mieszkańcy rynku żydowskiego: Fraiem Jelenkiewicz, Salomon, Złotnik, Icek, Chersz Zielenkiewicz, Icek Malarek, Lewek Jelenkiewicz, Bok, Izrael Wolf, Alexanderka, Mosiek Leczczyński, Salomon Leszczyński, Marek Aranowicz, Litman Leszczyński, Boruch Cerulik, Usier Dawidziak, mieszkańcy domów przy ulicach: Chersz Layzerowicz, Michał Layzerowicz, Jakub Bakalarz, Jachym Gośliński, krawiec Gębicki, Salma Kuśnierz, Jachym Lachmańczyk, Eliasz Krawiec, Malarkowski, Jezowa (krawcowa), Abraham Gośliński, Aleksander Balecki, Mosiek Markiewicz, Leymusiak (kuśnierz), Kuśnierka (wdowa), Mosiek Fraiemowicz, Marek Cerulik, Mazur Stary, Salomon Lachman, Lewek Leymusiak, Swiatowa (kupcowa), Mazur (młody), Marek Koźmiński, Kałme (rzeźnik), Chersz (kuśnierz), Józwiak (krawiec), Szkolnik (krawiec), Bakalarz czyli krawiec na Dorynatowie, płacący z domu Wolfa, Musiek Szmuchlerz, Abram (rzeźnik), Iung Oleynik, Jakub Zielenkiewicz, Maskowa Leszczyńska, Izrael Kotlarz, Jakub Cerulik, Holibaba, J. Łojko, *Kleczew w XVI-XVIII...*, s. 97.

ze 160 w latach 1579-1580 zmniejszyła się do 9 w 1618/1619 r., a w Koninie ze 158 do 44 (tab. 3)³³.

Tabela 3. Podatki i szos płacony przez miasta powiatu konińskiego w latach 1579/1580 i 1618/1620 r.

Miasto	1579/1580				Liczba rzemieślników	1618/1620				
	szos		Podatki			szos		podatki		Liczba rzemieślników i innych
	fl*	gr*	fl	gr		fl	gr	fl	gr	
Brdów	2	-	27	14	30	4	-	27	15	8
Kazimierz B.	12	16	40	26	37	10	6	24	9	12
Kleczew	14	7	73	24	112	14	7	15	11	17
Koło	64	-	238	9	160	56	-	132	2	9
Konin	32	-	181	24	158	21	6	83	8	44
Lądek	3	6	23	27,5	28	3	6	12	17	9
Rychwał	4	4	14	4	24	3	14	8	29	7
Tuliszków	4	24	23	4,5	26	4	24	12	1	9
Zagórz	3	6	34	11	42	3	6	25	26	20
Zduny	-	-	-	-	-	-	-	3	2	17

*fl – floren, gr – grosz

Źródło: Źródła dziejowe..., s. 242-243; Rejestry poborowe województwa kaliskiego z lat 1618-1620..., s. 139-144.

Żydzi kleczewscy odgrywali istotną rolę w gospodarce miasta. Dzięki spisom ludności żydowskiej z lat 1778 i 1783 wiemy, że rzemieślnicy wyznania mojżeszowego zajmowali się kuśnierstwem, krawiectwem, kotlarstwem. Poza tym spotykamy również rzeźników, szklarzy. Poza zawodami tzw. „powszechnymi” wykonywali również zawody zaliczane do „elitarnych” – cyrulika, złotnika, introligatora, bakałarza³⁴. W spisie z 1783 r. wymieniono złotnika, cyrulika Borucha, krawca Eliasza, krawcową Józefową, kuśnierza Leymusiaka, cyrulika Marka, krawca Chudego, rzeźnika Kałme, kuśnierza Chersza, krawca Józwiaka, krawca Szkolniaka, krawca Bakalasza, rzeźnika Abrama, kotlarza Izraela, cyrulika Jakuba, szklarza i kuśnierza Izraela³⁵. Rzemieślnicy żydowscy nie należeli do cechów działających w mieście. Prawa Żydów do wykonywania rzemiosł określał przywilej wydany przez Władysława Gurowskiego³⁶. W 1779 r. istniał żydowski cech krawiecki. Niestety nie mamy bliższych informacji na jego temat³⁷.

³³ Źródła dziejowe, t. 12, *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym opisana przez Adolfa Pawińskiego*, t. 1, *Wielkopolska*, Warszawa 1883, s. 242-243; *Rejestry poborowe województwa kaliskiego z lat 1618-1620*, wyd. A. J. Parczewski, „Analekta Wielkopolskie”, t. 1, Warszawa 1897, s. 139-144; J. Łojko, *Kleczew w XVI-XVIII*, s. 50.

³⁴ W lustracji głów żydowskich z 1776 r. wymieniony został złotnik Samson i cyrulik Hersz – APP, Am K, sygn. I/7, k. 119; W analogicznym wykazie z 1778 znaleźli się: Lewek Introligator, Hersz Bakałarz, Marek Cyrulik, Jakub Bakałarz – APP, KG, Kalisz, sygn. 432, k. 213-214.

³⁵ Biblioteka Kórnicka, rękopis 7799, k. 37.

³⁶ J. Łojko, *Kleczew w XVI-XVIII*..., s. 55.

³⁷ M. Horn, *Chronologia i zasięg terytorialny żydowskich cechów rzemieślniczych w dawnej Polsce (1613-1795)*, [w:] *Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej, Materiały z konferencji „Autonomia Żydów w Rzeczypospolitej szlacheckiej”*. Międzywydziałowy Zakład Historii i Kultury Żydów w Polsce. Uniwersytet Jagielloński 22-26. IX. 1986, Wrocław-Warszawa-Kraków 1991, s. 211.

Żydzi odgrywali zasadniczą rolę w handlu miejskim, zwłaszcza na rynkach lokalnych. Najwięcej informacji na ten temat pochodzi z ksiąg miejskich i grodzkich z XVIII w. Dzierżawili prawo do handlu trunkami w karczmach i okolicznych gościńcach. W 1782 r. prawo do szynkowania w Sławoszewie, Dunajcu i Roztoce miał „niewierny” Efram Lewek. Wydzierżawił je od Władysława Gurowskiego³⁸. Dzierżawcą propinacji był też Aron Aleksandrowicz³⁹, a gorzałkę sprzedawał Lachman⁴⁰. W 1787 r. mieszkaniec i obywatel Swarzędza Efraim Lewkowicz otrzymał przywilej szynkowania piwa w Kleczewie⁴¹. Żydzi kleczewscy zajmowali się także handlem śledziami, szynkowaniem soli i sprzedażą żelaza. Na taką działalność uzyskali przywilej od właściciela miasta⁴². Wielu mieszczan wielkopolskich w XVII-XVIII w. trudniło się handlem owcami. Jego rozwojowi sprzyjał rozkwit sukiennictwa w tym regionie. J. Topolski podaje, że w pierwszej połowie XVII wieku przynajmniej 20-30% rzemieślników wielkopolskich zajmowała się produkcją włókienniczą⁴³. Owcami handlowali również Żydzi kleczewscy, np. Lewek Leymusiewicz, Litman Leszczyński, Layzer Salomonowicz⁴⁴. Handlem zajmował się także Żyd Haym ze swoim szesnastoletnim bratem⁴⁵. Z procesów toczących się przed sądem kleczewskim w 1778 r. dowiadujemy się o kupcach Jakubie Jelenkiewiczu i Żydzie Samuelu⁴⁶. Żydzi kleczewscy zajmowali się także eksportem wełny do Prus⁴⁷.

W Kleczewie w pierwszej połowie XVIII w. działał browar zwany miejskim należący do właściciela miasta. Mieszczanie mieli jednak prawo warzenia piwa i palenia gorzałki, ale tylko na własną potrzebę. Jeżeli chcieli sprzedawać te produkty, musieli płacić czynsz do kasy dworskiej oraz obowiązuje w Rzeczypospolitej podatki. Prawo warzenia piwa i palenia gorzałki mieli obywatele wyznania katolickiego. Żydzi kleczewscy takie prawo otrzymali dopiero w drugiej połowie XVIII w. we wspomnianym już przywileju wystawionym przez Władysława Gurowskiego.

Brak materiałów źródłowych nie pozwala odpowiedzieć na pytanie, jak liczna była gmina żydowska w Kleczewie, ani jak była zorganizowana. Możemy przypuszczać, że jej organizacja była podobna jak w innych miastach wielkopolskich. Na czele gminy stali starsi synagogi, których było od 3 do 5 (parnasi), powoływani co miesiąc, stąd sprawujący w danym momencie władzę nosił miano parnasa miesięcznego. Do najważniejszych zadań

³⁸ APP, AmK, sygn. I/12, k. 24v.

³⁹ APP, KG, Konin, sygn. 118, k. 517.

⁴⁰ W 1763 r. Józefowa Szeygowska w testamencie zapisała długu złotych 13 za gorzałkę Żydowi Lachmankowi – APP, AmK, sygn. I/9, k. 88.

⁴¹ APP, AmK, sygn. I/9, k. 276-277.

⁴² APP, KG, Konin, sygn. 118, k. 27; J. Łojko, *Kleczew w XVI-XVIII...*, s. 61.

⁴³ *Dzieje Wielkopolski...*, s. 473.

⁴⁴ O żydowskich handlarzach owcami dowiadujemy się z akt dotyczących sporów w tych sprawach. W 1777 r. Lewek Leymusiewicz, Litman Leszczyński i Józef Dawidziak procesowali się z burmistrzem Kazimierzem Ścińskim o dług 1000 zł, należny im za 580 skopów - APP, AmK, sygn. I/10, k. 89-90. Podobne sprawy np.: APP, AmK, sygn. I/11, k. 137-138, 139, 140-141.

⁴⁵ APP, AmK, sygn. I/11, k. 168.

⁴⁶ Kupiec Jakub Jelenkiewicz spierał się z Bartłojem, owczarzem z Lisewa, który nie chciał mu sprzedać owiec – APP, AmK, sygn. I/11, k. 199; Jan Szaydziński spierał się o 300 „skopów” i 90 maciorek, które miał sprzedać Żyd Samuel – APP, AmK, sygn. I/11, k. 200, 206; Kazimierz Ściński i Franciszek Woźnicki spierali się z Kacprem Szaydą o uniemożliwienie nabycia 200 wieprzy, których cena wynosiła 24 zł – APP, AmK, sygn. I/11, k. 221.

⁴⁷ *Kleczew*, [w:] *The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust*, red. Sh. Spector, New York 2001, s. 633.

parnasa należało, m.in. reprezentowanie gminy na zewnątrz, zwoływanie kahału i innych zgromadzeń, działanie na rzecz gminy, pobieranie dochodów i robienie wydatków, kontrola rachunków, czuwanie nad odpowiednim poborem podatków. Do jego obowiązków należało także wydawanie zgody na zaręczyny, ogłaszanie ważnych dla gminy spraw, np. transakcji kupna-sprzedaży, cheremu. Parnasi byli również odpowiedzialni za zaciągnięte przez gminę długi i oni podpisywali na nie weksle. Pomocnikami parnasów byli towim, których było od 2 do 5. Pomagali przy wypłacaniu procentów od długów gminnych w dniu św. Jana, brali udział przy rozdziale zaszczytów w synagogach, zbierali datki na budowę synagogi. Obok nich w gminach działali gabaje czyli nadzorcy dobroczynności (zwani też prowizorami lub szpitalnikami). Sprawowali nadzór nad synagogą, łaźnią i rzeźnikami. Zajmowali się ubogimi, m.in. sierotami i wdowami. Gmina żydowska starała się wspomagać biedne panny, zabezpieczając im posag, uczniów i studentów, których nie stać było na kształcenie. Dużą rolę odgrywali w gminie dajani, sędziowie gminni, poza obowiązkami sądowniczymi pełnili oni różne funkcje społeczne, m.in. udawali się w szabat do położnicy, ogłaszali imię narodzonej dziewczynki, wypełniali kontrakty ślubne. Wśród wybieranych urzędników gminy byli także sędziowie, taksatorzy, wiernicy, memuni, towei, parnasi różnych rzemiosł, urzędnicy jarmarczni. Większość z tych urzędników (poza dajanami) pełniła swe funkcje bezpłatnie. Gminy żydowskie zatrudniały także osoby na płatnych stanowiskach, m.in. rabina, kantora, szkolnika (szamesa), pisarza, nauczyciela dla dzieci, rzezaka. Z tymi urzędnikami zawierano umowy najczęściej na rok lub 3 lata. Otrzymywali wynagrodzenie z kasy kahału, czasem mieszkanie, drewno na opał, przedmioty związane z wykonywaną funkcją. Często praktyką było powierzanie jednej osobie kilku funkcji⁴⁸. W 1769 r. starszymi synagogi kleczewskiej byli Salomon Leszczyński, Michał Layzerowicz, Jakub Alexandrowicz⁴⁹, natomiast w 1771 r. wspomniany już Michał Layzerowicz, Chersz Layzerowicz i Lachman Łachmanowicz⁵⁰. W 1714 r. Żydzi kleczewscy posiadali także własną szkołę⁵¹.

Między władzami miasta a gminą żydowską dochodziło sporadycznie do sporów. Nie były to jednak zatargi na gruncie religijnym. Konflikty miały raczej charakter prywatny lub gospodarczy. Z 2 czerwca 1769 r. pochodzi wpis do ksiąg wójtowskich dotyczący tumultu żydowskiego w mieście. Nieco wcześniej, jak wynika z akt, doszło do sporu pomiędzy braćmi Cherszem i Jakubem Jelenkiewiczami a Maśkiem Cyrulikiem i cyrulikiem Boruchem. Starsi synagogi – Jakub Aleksandrowicz, Fraym Zelenkiewicz i Chersz Layzerowicz zwrócili się do burmistrza Mateusza Liszkowskiego po pomoc. Początkowo burmistrz nie chciał ingerować w sprawę, ponieważ należało to do kompetencji kahału, ale kiedy rebelia zaczęła przybierać na sile, wysłał straż miejską, szafarza, służbę miejskiego, aby zapobiegli rozwojowi konfliktu. Świadkiem zdarzenia był cechmistrz cechu kunsztu wszelkiego (łącznego) Maciej Fuga, który został pobity przez Jelenkiewicza. Po tym zdarzeniu rozpoczął się spór, w którym jedną ze stron byli chrześcijańscy cechmistrze: Balcer Poradziński, Walenty Dobosiewicz, Antoni Woźnicki, Walenty Gruchalski, Michał Kopczyński, Kazimierz Ściński, Jakub Dzikowski, Maciej Fuga i Andrzej Oyrzyński⁵².

⁴⁸ A. Michałowska, *Między demokracją a oligarchią. Władze gmin żydowskich w Poznaniu i Swarzędzu (od połowy XVII do końca XVIII wieku)*, Warszawa 2000, s. 31-65.

⁴⁹ APP, AmK, sygn. I/10, k. 60.

⁵⁰ APP, AmK, sygn. I/11, k. 22-23.

⁵¹ W tym roku Żydzi zakupili dom na Obląkach za sumę 28 zł – APP, AmK, sygn. I/6, k. 149.

⁵² APP, AmK, sygn. I/10, k. 63 i nast.

W 1786 r. do sądu wójtowskiego w Kleczewie trafiła sprawa z powództwa plebana budziszlawnego i kapitana wojsk koronnych Ulatowskiego. Jek Effaimowicz, został oskarżony o posiadanie dwóch kielichów, 2 paten i monstrancji – przedmiotów skradzionych w kościele w Budziszławiu. W trakcie rozprawy okazało się, że kupił je od dwóch Żydów, mieszczan z Pragi pod Warszawą za 25 czerwonych złotych⁵³.

W księgach wójtowskich zapisywano także sprawy kryminalne dotyczące zabójstw starozakonnych. W 1763 starsi synagogi kleczewskiej wystąpili do sądu wójtowskiego, aby publicznie obwołał na czterech rogach rynku zabicie dwóch Żydów, mieszkańców Kleczewa. Znalezione ich *porzniętych na Boru Swinogackim*⁵⁴. W 1769 r. nieznanymi sprawcy zamordowali dwóch starozakonnych – Salamona Rachwalczyka i Wolfa Gierszczenia. Starsi synagogi domagali się przyjęcia ich obdukcji przez władze miasta. Pierwszemu z zamordowanych zadana była w *głowę rana ad Intar od siekiery oraz do mózgu pod broda przebity*. Nogi miał spętane powrozem. Drugi z zabitych miał policzek po lewej stronie zbity *nad ocz wszystkie krwią zaszedł i oko z głowy wysadzone*. Obie ofiary zostały wrzucone do wody i utopione⁵⁵. 1 października 1778 r. rozpoczęła się rozprawa przeciwko mieszkańcowi Giewartowa – Tadeuszowi Lubiszewskiemu i popielarzowi Pawłowi Minickiemu o zabójstwo mieszczanina kleczewskiego Jachmana. Napadli na wspomnianego kupca, zabili i ograbili go, a ciało zakopali w borze. Skradzione towary zatopili w jeziorze⁵⁶. Niestety nie znamy zakończenia procesu, ponieważ sprawę przekazano innej, właściwej instancji. W 1779 r. w wyniku tragicznego wypadku spowodowanego przez szesnastoletniego Żyda Hayma zginął ośmioletni syn Macieja Zielenkiewicza. Haym wszedł do domu ślusarza, gdzie zauważył cztery fuzje. Jedną z nich wziął do ręki i zaczął manipulować przy zamku. Fuzja wystrzeliła, pocisk trafił w tył głowy Kacpra, syna Zielenkiewicza, któremu *mózg wypadł na ziemię*⁵⁷. Starozakonni bywali również ofiarami pobicia. W 1772 roku toczył się proces przeciwko żonie Michała Metlewskiego o pobicie Jakuba Jelenkiewicza⁵⁸.

Kleczew, mimo że na tle Rzeczypospolitej zaliczany jest do ośrodków małych, w powiecie konińskim w okresie nowożytnym stanowił jedno z prężniej rozwijających się miast. W XVI wieku w mieście pojawili się Żydzi. Jak wspomniano nie znamy dokładnej daty ich pojawienia się w Kleczewie. Pierwsza informacja pochodzi z 1507 r., kiedy to starozakonni zostali obciążeni podatkiem koronacyjnym. Kolejna informacja o Żydach kleczewskich pojawia się dopiero w 1695 r. Niestety nie można określić wielkości gminy żydowskiej do końca XVII w. Według taryfy głów żydowskich z 1765 r. liczba ludności wyznania mojżeszowego w Kleczewie była niemal dwukrotnie wyższa niż w Koninie (tab. 2). Posiadali własną synagogę. 25 czerwca 1776 r. właściciel miasta Władysław Gurowski nadał Żydom przywilej regulujący sprawy prawne związane z jej działaniem⁵⁹. Niestety brak źródeł nie pozwala nam określić, jak duży był udział Żydów w gospodarce miasta. Na podstawie dostępnych materiałów wiemy, że byli kuźnierzami, krawcami, kotlarzami, szklarzami, złotnikami, cyrulikami, zajmowali się handlem. W XVIII w. na

⁵³ Tamże, sygn. I/12, k. 37 i nast.

⁵⁴ Tamże, sygn. I/9, k. 45.

⁵⁵ Tamże, sygn. I/10, k. 60.

⁵⁶ Tamże, sygn. I/11, k. 153-156.

⁵⁷ Tamże, sygn. I/11, k. 169-170.

⁵⁸ Tamże, sygn. I/11, k. 46.

⁵⁹ APP, KG Konin 145, s. 765-766.

mocy przywileju wystawionego przez Władysława Gurowskiego otrzymali prawo warzenia piwa i palenia gorzałki.

Żydom mieszkającym w miastach Wielkopolski nieobce były zajęcia rolnicze. Z zapisów dotyczących kupna i sprzedaży nieruchomości, znajdujących się w księgach wójtowskich, wynika, że Żydzi podobnie jak i inni mieszkańcy miasta, posiadali ogrody, łąki i pola uprawne.

Ludność żydowska uczestniczyła nie tylko w życiu gospodarczym miasta. Wydaje się, że ich relacje z sąsiadami wyznania katolickiego na ogół także były poprawne. Oczywiście zdarzały się spory i konflikty, które kończyły się przed sądami miejskimi, ale wpisywały się one w ogólny charakter miast Rzeczypospolitej.

MNIEJSZOŚĆ ŻYDOWSKA W KLECZEWIE OD XVI DO XVIII WIEKU. WYBRANE ASPEKTY

Słowa kluczowe: Kleczew, Żydzi, czasy nowożytne, handel, rzemiosło

Kleczew, mimo że na tle Rzeczypospolitej zaliczany jest do ośrodków małych, w powiecie konińskim, w okresie nowożytnym stanowił jedno z prężniej rozwijających się miast. W XVI wieku pojawili się tu Żydzi. Nie znamy dokładnej daty ich przybycia do Kleczewa. Pierwsza informacja pochodzi z 1507 r., kiedy to starozakonni zostali obciążeni podatkiem koronacyjnym. Kolejna informacja o Żydach kleczewskich pojawia się dopiero w 1695 r. Niestety, nie można określić wielkości gminy żydowskiej do końca XVII w. Według taryfy głów żydowskich z 1765 r. liczba ludności wyznania mojżeszowego w Kleczewie była niemal dwukrotnie wyższa niż w Koninie i wynosiła 266 mieszkańców. Dnia 25 czerwca 1776 r. właściciel miasta Władysław Gurowski nadał Żydom przywilej regulujący sprawy prawne związane z działaniem gminy. Niestety, brak źródeł nie pozwala nam określić jak duży był udział Żydów w gospodarce miasta. Na podstawie dostępnych materiałów wiemy, że byli kuśnierzami, krawcami, kotlarzami, szklarzami, złotnikami, cyrulikami, zajmowali się handlem. W XVIII w. na mocy przywileju wystawionego przez Władysława Gurowskiego otrzymali prawo warzenia piwa i palenia gorzałki. Żydom mieszkającym w miastach Wielkopolski nieobce były zajęcia rolnicze. Z zapisów dotyczących kupna i sprzedaży nieruchomości, znajdujących się w księgach wójtowskich wynika, że Żydzi podobnie jak i inni mieszkańcy miasta, posiadali ogrody, łąki i pola uprawne. Ludność żydowska uczestniczyła nie tylko w życiu gospodarczym miasta. Wydaje się, że ich relacje z sąsiadami wyznania katolickiego na ogół także były poprawne. Oczywiście zdarzały się spory i konflikty, które kończyły się przed sądami miejskimi, ale wpisywały się one w ogólny charakter miast Rzeczypospolitej.

THE JEWISH MINORITY IN KLECZEW FROM THE 16TH TO THE 18TH CENTURY. SELECTED ASPECTS

Keywords: Kleczew, Jews, modern times, trade, crafts

Although Kleczew on the background of Rzeczypospolita was qualified as a small town, in the modern period it was one of the most dynamically developing towns in the Konin county. In the 16th century Jews appeared there. We do not know the exact date of their appearance in Kleczew. The first information came from 1507 when the Hebrew were charged with a coronation tax. The next information about Jews from Kleczew appears only in 1695. Unfortunately, the size of the Jewish Community could not be determined until the end of the 17th century. According to the Jewish Heads' Tariff of 1765, the Jewish religious population in Kleczew was almost twice as high as in Konin and amounted to 266 inhabitants. On 25 June 1776, the town owner, Władysław Gurowski, granted Jews a privilege regulating the legal affairs related to their operation. Unfortunately, the lack of sources did not allow us to determine how much Jews participated in the town economy. Based on the available data, we know that they were furriers, tailors, tinkers, glaziers, goldsmiths, cyrulics, merchants. In the 18th century, by virtue of a privilege erected by Władysław Gurowski, they were granted the right to brew beer and burn vodka. Jews living in the cities of Greater Poland were no strangers to agricultural activities. The records concerning the purchase and sale of properties, found in the village head's books, showed that the Jews, just like other town inhabitants, owned gardens, meadows and fields. The Jewish population participated not only in the economic life of the city. Their relations with the Catholics seemed to be correct in general. Of course, there were disputes and conflicts which had to come to the municipal courts, but they were part of the general character of the towns of Rzeczypospolita.

Bibliografia:

Źródła:

Archiwum Główne Akt Dawnych
Archiwum Skarbu Koronnego
Archiwum Państwowe w Poznaniu,
Akta miasta Kleczew
Księga Grodzka Konin
Biblioteka Kórnicka
Rękopis 7799

Źródła drukowane:

Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski, t. 3, nr 1556
Liczba głów żydowskich w Koronie z taryfy 1765, wyd. J. Kleczyński, F. Kulczyński, Kraków 1898
Rejestr poborowy województwa kaliskiego z lat 1618-1620, wyd. A. J. Parczewski, Warszawa 1879
Źródła dziejowe, t. 12, *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym opisana przez Adolfa Pawińskiego*, t. 1, *Wielkopolska*, Warszawa 1883

Opracowania:

Bogucka M., Samsonowicz H. (1986), *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź
Głowacka-Penczyńska A., Kawski T., Mędykowski W. (2015), *The first to be destroyed. The Jewish Community of Kleczew and the Beginning of the Final Solution*, Boston
Guldon Z. (1998), *Osadnictwo żydowskie i liczebność Żydów na ziemiach Rzeczypospolitej w okresie przedrozbiorowym*, „Czasy Nowożytne”, t. 4
Guldon Z. (2000), *Skupiska żydowskie w miastach polskich w XV-XVI wieku*, [w:] *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach*, t. 2, red. K. Pilarczyk, S. Gąsiorowski, Kraków
Guldon Z., Wijaczka J. (1999), *Ludność żydowska w Wielkopolsce w drugiej połowie XVII wieku*, [w:] *Żydzi w Wielkopolsce na przestrzeni dziejów*, red. J. Topolski, K. Modelski, Poznań
Guldon Z., Wijaczka J. (1992), *Osadnictwo żydowskie w województwach poznańskim i kaliskim w XVI-XVII wieku*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, nr 2-3
Guldon Z., Wijaczka J. (2008), *Skupiska i gminy żydowskie w Polsce do XVI wieku*, „Czasy Najnowsze”, T. 21.
Horn M. (1974), *Najstarszy rejestr osiedli żydowskich w Polsce z 1507 r.*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, nr 3
Horn M. (1991), *Chronologia i zasięg terytorialny żydowskich cechów rzemieślniczych w dawnej Polsce (1613-1795)*, [w:] *Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej, Materiały z konferencji „Autonomia Żydów w Rzeczypospolitej szlacheckiej”*. Międzywydziałowy Zakład Historii i Kultury Żydów w Polsce. Uniwersytet Jagielloński 22-26. IX. 1986, Wrocław-Warszawa-Kraków
Lange O. (1925), *Lokacje miast Wielkopolski właściwej na prawie niemieckim w wiekach średnich (z mapą)*, Lwów
Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564-1565 (1961), cz. 1, wyd. A. Tomczak, C. Ohryzko-Włodarska, J. Włodarczyk, Bydgoszcz-Warszawa

- Łojko J. (1995), *Kleczew w XVI-XVIII stuleciu*, [w:] *Dzieje Kleczewa*, red. J. Stępień, Poznań-Konin
- Michałowska A. (2000), *Między demokracją a oligarchią. Władze gmin żydowskich w Poznaniu i Swarzędzu (od połowy XVII do końca XVIII wieku)*, Warszawa.
- Rusiński W., Nowak A. (1977), *Rozwój przestrzenny i zabudowa miasta. Stosunki sanitarne i zdrowotne*, [w:] *Dzieje Kalisza*, red. W. Rusiński, Poznań
- Stefański K. (1933), *Mieszczanstwo kaliskie w XVI wieku*, Kalisz
- The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust* (2001), red. Sh. Spector, New York
- Wąsicki J. (1962), *Opis miast polskich*, T. I, Poznań